

BÁSNICKÁ LEGENDA V LITERATUŘE ČESKÉHO STŘEDOVĚKU

Veršovaná legenda v národním jazyce se v českém písemnictví; rozvíjí — ale zároveň také odkvétá — teprve ve 14. století, kdy si česká společenská situace vůbec vynutila tak prudký rozvoj literatury v národním jazyce, že se tomuto rozmachu u nás nevyrovná myslím ani 19. století.

Legenda, a to právě veršovaná, je vůbec jedním z prvních literárních projevů a útvarů naší epické poezie, která má uspokojit kulturní a literární nároky vyspělé feudální společnosti, upevňující a posilující své hospodářské a politické pozice a požadavky také uvědoměním národnostním. Jeho jedním projevem je také literatura v národním jazyce, neboť jenom ta byla schopna vyjadřovat vlastenecké smýšlení a citění co nejuspěšněji a nejsrozumitelněji. Svým jazykem byla totiž na rozdíl od latiny i němčiny, kterou si oblíboval královský dvůr a část šlechty, přímo spjata s myšlením většiny národa, neodcizovala se mu; měla možnost (pro neznalost písma arci zase silně okleštěnou) pronikat do všech společenských vrstev domácího slovanského obyvatelstva. Ve 14. století je to ovšem zejména literatura šlechtická, a to především světských feudálů, kterým však duchovenstvo, a to někdy i představitelé vysoké hierarchie, je pomocníkem v tomto úsilí po vytvoření literatury v jazyce národním.

Vznik a rozvoj českých básní s legendárními náměty předcházela ovšem dlouhá doba přípravná, která je zároveň obdobím složitého vývoje latinské legendistiky.

Poněvadž naši předkové neklasifikovali literární projevy podle našich novodobých literárněvědných hledisek, nenazývali tento literární druh legendou jako my nyní, nýbrž nejčastěji *životem*, *umučením* nebo *historií* toho nebo onoho světce, tedy vesměs názvy, které měly vystihnout těžisko příslušné skladby, anebo *pravením*, *řečí*, *pisní* a podle biblického vzoru *knihou* nebo *knihami*, jestliže se přihlíželo k formální, hlavně sdělovací, přednesové stránce a funkci těchto slovesných projevů.

Podobné nebo obdobné názvosloví vyskytuje se pro tyto literární projevy také v českém písemnictví staroslověnském a církevně-slovanském: *paměť a život*, *umučení*, *kniha o rodu a utrpení* apod. anebo *pochvala*, když šlo o projev kazatelský. Velmi pozdě se vymýšlejí také rozličná obrazná pojmenování (zejména v písemnictví barokním) a teprve v 19. století ustaluje se pro tyto literární projevy vlivem učebnic literární teorie náš nynější termín *legenda*. Ten se v starší době vyskytuje jenom v latinských textech a označuje původně zprávy o životě (*vita*) a smrti, zvláště mučednické, umučení (*passio*), které se mají číst (tj. *legenda*) při bohoslužbě, a to v oficiu neboli kanonických hodinách (*horae canonicae*), tj.

modlitbách, k jakým v určitou denní dobu římská církev povinně zavazuje své duchovenstvo a které byly později shrnuty v tzv. *breviáři*. V těchto modlitbách měli si duchovní připomínat také životy světců a světic, jejichž památka se slaví v církvi o jednotlivých dnech. Proto se pro tyto skladby i v našem starším jazyce vyskytne označení *čtenie* (čtení), a to jako překlad slova *legenda* (které později ztratilo svůj původní slovesný význam a osamostatnilo se jako ženské jméno podstatné), ale užívá se ho jenom tehdy, když se pomýšlí na jejich liturgické určení, na vlastní úkon, četbu v oficiu, a nikoliv jako názvu těchto skladeb.

Shodují se tedy naše nejstarší názvy pro legendu s označeními, jaká těmto výtvorům dávala církev, vlastní přestitelka těchto literárních projevů. Shrnovaly se pak z praktických bohoslužebných důvodů do souborů nazývaných *Acta martyrum* nebo *sanctorum*, *Martyrologium*, *Gesta* nebo *Vitae*, nebo *Passiones sanctorum*, *Liber passionarius*, *Passionale*, *Passionarium*, *Liber legendarius*, *Legendarius* a také prostě *Legenda* apod.

Ovšem naše legendy v národním jazyce nikdy nebyly ani nemohly být skladbami a projevy bohoslužebnými, pro které byla vyhrazena jenom liturgická latina: mohly a také většinou chtěly *především* nábožensky vzdělávat a poučovat, nabádat, dávat vzory křesťanských hrdinů a ideálů a rozněcovat k jejich nápodobě a následování. Nechtěly jenom pobavit, nějak „literárně“ zaujmout, ačkoliv právě u nejzdařilejších a nejhodnotnějších z nich ani tento literární a estetický zřetel není potlačován, poněvadž skladatelé legend věděli, že nestačí samo téma bez náležitého literárního zpracování a vyjádření. Ostatně ani latinské liturgické legendy (a liturgické texty vůbec) nejsou netečné k formálním literárním prostředkům a dovedou jich často mistrovsky použít. Avšak vedle latinských legend, které byly přijaty do liturgie anebo které byly skládány s úmyslem, že se dostanou do breviářových lekcí, i latinské středověké písemnictví vytvořilo řadu prozaických i veršovaných legend, které lze nazvat beletristickými, poněvadž si nedělaly nárok, že se stanou liturgickými texty, nýbrž chtěly upoutat čtenáře nebo posluchače jako výtvořiny literární. Právě pro tyto vlastnosti nabyly světové proslulosti soubor latinských legend, který před r. 1260 sestavil italský dominikán a později janovský arcibiskup Jacobus de Voragine (Jakub z Viraggia; 1230—1298) a který zastínil jiné snůšky legend, např. starší tzv. *Magnum legendarium Austriacum* (*Velká rakouská sbírka legend*) z 12. století nebo pozdější *Speculum sanctorale* (*Zrcadlo svatých*), složené francouzským domínikánem a inkvizitorem Bernardem Quidonis (1261 — 1331). Na díle Jakubově, pro které se teprve hodně později ustálil název *Legenda aurea* (*Zlatá legenda*) a které bylo u nás čteno, opisováno a upravováno (zejména doplňováno o legendy o českých světcích) už brzy po svém vzniku, vidíme, jakou dráhu ve svém vývoji urazila legenda od svých počátků až k vrcholnému rozvíjení ve století třináctém. Vedle legend, na nichž ještě ulpěl jejich původní hagiografický charakter, takže příliš

nevybočují z mezí liturgických legendárních textů, zastoupeny jsou ve *Zlaté legendě* většinou příběhy tak zpracované a vypravované, že se podobají pohádkám nebo novelám, arci s náměty duchovními, náboženskými, ale schopnými soupeřit s látkami světskými. K takovému pojetí dospěly ostatně už také některé prameny Jakubovy, neboť legendární příběhy nežily jenom v oficiálním církevním písemnictví, nýbrž také v klášterních tradicích, které volněji rozprávěly legendární tematiku a obohacovaly ji o nové motivy, a v lidové ústní slovesnosti. Tam zase pronikaly především z kázání a lidová slovesnost zmocňovala se těchto příběhů ochotně a zpracovávala je ještě svobodněji podle vlastní vynalézavosti a obrazotvornosti a podle vlastních starobylých vypravěčských tradic. Proto se ve *Zlaté legendě* vyskytnou také příběhy apokryfní, tj. takové, v nichž živel fabulační a fantastický přebujel a zahlušil historické jádro k nepoznání, takže je církev buď vůbec zamítala a zakazovala (často i pro bludné a kacířské názory), anebo připouštěla s výhradami jenom jako četbu a vyprávění nabádající nějak k zbožnému životu, ale jinak nehodné víry.

S legendami, totiž s životními osudy světců a se zázraky po jejich smrti, seznamovali se naši předkové brzy po přijetí křesťanství, poněvadž životy světců byly misionářům vhodnými příklady, jimiž konkrétně dokládali a zároveň zpestřovali své abstraktní věroučné výklady a poučky. Proto i později zůstaly legendy vítaným zdrojem kazatelských příkladů (exempel), kterými kazatelé nejen poučovali, nýbrž přímo bavili své posluchače. Také u nás se vývoj latinské legendistiky dovršuje vlastně už ve 13. století, neboť ve 14. století vyvstal latinským legendám silný a nakonec vítězný soupeř v legendách skládaných česky a nadto ještě veršem, který jim už napřed zaručoval u tehdejšího literárního publika oblibu a úspěch. Ale právě pro veršované zpracování neměla česká latinská legendární tvorba ve svém dřívějším vývoji vzor a oporu, neboť jenom jediná legenda o sv. Vojtěchu, tzv. *Versus de passione sancti Adalberti* (*Verše o umučení sv. Vojtěcha*) z rozhraní století jedenáctého a dvanáctého, je významnějším projevem našich latinských legend veršovaných.

Životní osudy našich domácích světců nebo patronů začaly brzy vybízet také k samostatné tvůrčí práci, k skládání legend o nich. Písemnictví staroslověnské bylo tu průkopníkem a příkladem legendami o sv. Konstantinu-Cyriľovi, o sv. Metoději, o sv. Ludmile, o sv. Václavu, ale také cizokrajnou a románově napínavou legendou o sv. Vítu, patronu hlavního pražského kostela. Ale vedle těchto legend, určených především pro bohoslužbu, a proto také skládaných v tradiční liturgické próze, vyskytnou se už v českém staroslověnském písemnictví skladby beletristického charakteru a neliturgického určení, opět vesměs prozaické. Z nich kromě pozdějšího málo obratného zpracování apokryfu zvaného *Evangelium Nikodémovo* literární vyspělostí vynikly zejména vybrané životy svatých a církevních Otců, tzv. *Paterik*, který přeložil sám sv. Metoděj, aby poskytl duchovenstvu nábožensko-vzdělávatelnou četbu, a to soukromou i společnou, jestliže se tyto legendy četly při společném jídle v kláštřích.

Naše latinské legendy soustřeďují svou pozornost hlavně na sv.

Ludmilu a sv. Václava, zřejmě ve snaze propagovat domácí dynastii Přemyslovců a její politické záměry, a pak na sv. Prokopa, ale povšimnou si též sv. Vojtěcha, bl. Hroznatý a bl. Anežky Přemyslovny, sv. Cyrila a Metoděje a hodně pozdě sv. Ivana. Zdá se, že psát legendy o cizích světcích, s cizí tematikou, nějak zvlášť skladatele našich latinských legend nelákalo, i když jsme patrně i na těchto projevech středověké zbožnosti měli nějaký podíl. Zjistit, jaký byl tento podíl a jak významný, čeká naši medievalistiku jako jeden z jejích mnohých úkolů.

Jestliže u tvůrců našich latinských legend česká, domácí tematika zastínila a vytlačila zájem o náměty a látky cizokrajné, libují si naopak naše legendy skládané v českém jazyce v tematice cizí, takže legendy o domácích světcích ustupují do pozadí. Prozaické legendy, v nichž jsou zastoupeni všichni naši domácí světci, jsou vlastně úpravami latinských skladeb, většinou našeho českého původu. Z veršovaných pak, pokud se nám arci dochovaly, jenom legenda o sv. Prokopu a o bl. Anežce zpracovávají českou tematiku. Nemáme svědectví, ba ani ne stopy po tom, že by byly z básněny legendy o světcích Ludmile, Václavu, Vojtěchu, Cyrilu a Metoději, Ivanovi nebo o českých patronech Vítu a Zikmundovi.

Odkud ten jiný zájem u skladatelů českých legend? Nevyplývá z nějakých jejich osobních zálib nebo dokonce libůstek, nýbrž z nové společenské a kulturní situace, jaká se u nás vyvíjí za posledních Přemyslovců a vyhraňuje v první polovině 14. století, ze zájmů a požadavků nového literárního publika, které si vynucovalo svou tematiku, někdy shodnou, ale jindy zase rozdílnou od tematiky latinského písemnictví a liturgických slovesných projevů. Vedle duchovního, který byl dříve téměř jediným čtenářem anebo posluchačem — a ovšem také zároveň tvůrcem — latinského písemnictví a který v něm proto především uplatňoval své zájmy, buď širší, církevní, anebo i užší, osobní, spjaté se svým společenským postavením, úřadem apod., přihlašuje se nyní se svými společenskými a zároveň literárními nároky hodně důrazně a leckdy i dychtivě a nedočkavě světský feudál (šlechtic, rytíř) a hodně později také příslušník měšťanstva. Tedy laikové neznalí většinou latiny, ale zato častěji obeznámení s projevem literatury německé nebo francouzské. A ti ovšem hledají v literatuře své ideály a vzory ztělesněné v tematice, pro kterou dosavadní latinská literatura většinou neměla pohotově vhodná díla, aby plně uspokojovala a zaujala námětem i motivací, vyhovovala touze po látce exotické, po ději dobrodružném a po románových zápletkách. Proto také z legend nejvíce naděje na úspěch měly ty, které dovedly upoutat aspoň některou z těchto vlastností. Skladatelé legend to dobře postřehli a snažili se vyhovět.

Legendy v českém jazyce mohly mít a pravděpodobně i měly širší okruh posluchačů nebo čtenářů nežli látky světské, zejména rytířské, české uvědomění, s nímž souvisí nejen vědomí příslušnosti k českému státu, jaké ostatně měli i cizinci u nás usazení a zdomácnění (např. Petr Žitavský ve své *Zbraslavské kronice*), nýbrž také a stále přesvědčivěji především vědomí příslušnosti k českému mateřskému jazyku (např. Dalimil), proniká i do duchovenstva, které svým nadnárodním liturgickým a zároveň

spisovným latinským jazykem zdánlivě bylo k těmto problémům netečné. Dokazuje to výrazně biskup Jan IV. z Dražic (1301 —1343), kterému jenom papežský nesouhlas zmařil záměr založit dokonce klášter vyhrazený pro řeholníky české národnosti. Mohly tedy skladby s duchovními náměty najít příznivý ohlas a obecenstvo také mezi duchovenstvem, zvyklým číst a vyjadřovat se jenom latinsky. Nesporně to dokazují projevy české duchovní lyriky zapsané v latinských liturgických knihách (tzv. *Ostrovská píseň*), dokonce přímo jako jejich nedílná a původní součást (tzv. *Modlitba Kunhutina*). Nic nám proto nebrání předpokládat, že se české legendy mohly přednášet nebo předčítat také jako *kolace (collatio)*, tj. kázání nebo promluvy anebo četba v kláštorech v době společného shromáždění při jídle (nejčastěji po večeři).

Takový ráz má například náš nejstarší známý cyklus veršovaných legend a apokryfů (o umučení a nanebevstoupení Páně, o apoštolích, o seslání Ducha svatého, o Panně Marii, o Pilátovi, o Jidášovi, o sv. Silvestru papeži), dochovaný bohužel jenom v ubohých troskách, cyklus, který rozjitřená vzpomínka na zavraždění posledního Přemyslovce (v apokryfu o Jidášovi) datuje k r. 1306. Svou tematikou, svým zpracováním, obratně sdružujícím motivy a představy z oblastí duchovních i světských, svou ideologií a svým vlastenectvím mohl uspokojovat jak šlechtu, tak duchovenstvo. Ostatně formální vyspělost těchto skladeb, které pravděpodobně nejsou dílem jediného básníka, jejich snaha vyjadřovat se slohem vysokým a jazykem básnicky vyspělým předpokládá myslím, že původně měly na mysli obecenstvo literárně poučené a hodně náročné.

U většiny našich starších legend lze však těžko vysoudit, jaké publikum měl básník na mysli, pro koho původně svou báseň skládal anebo kdo si ji snad přímo u něho objednal, zejména když ani tematika, ani způsob zpracování a vyjadřování neposkytují nám vždycky dostatečnou oporu pro zjištění této společenské funkce. Jenom užití verše v těchto skladbách, jejich označení jako *řeči* nebo *pravení* a slovní obraty, jimiž přednášec (recitátor nebo kazatel) oslovuje své posluchačstvo, dokazují, že se tyto veršované legendy hlasitě recitovaly a tedy vnímaly sluchem jako ostatně většina básní ve 14. století. A taková recitace předpokládá zase u většiny legend především publikum šlechtické anebo duchovenstvo, při veršovaných kázáních s legendárními náměty pak věřící, tj. příslušníky všech stavů a společenských tříd shromážděné v kostele. Jenom stěží si lze představit, že by zbožné a vážné příběhy toho druhu a zpracování, jaké nám dochovaly naše veršované legendy ze 14. století, byly přednášeny ústy jokulátorů (žertů) pro pobavení pestrého davu městských ulic a tržišť. Téměř žádná z našich dochovaných veršovaných legend nezapadá do tohoto prostředí. Přímou se z něho vylučují legendy našeho nejstaršího dochovaného cyklu z doby okolo r. 1306 i veršovaná legenda *Život sv. Kateřiny* (zvaná dosud *Velká* neboli *Stockholmská legenda o sv. Kateřině*), složená nejméně o půl století později, někdy v době vlády Karla IV., skladba, v níž dosáhla náročná legendární literatura svého vrcholu. Většina

ostatních legend, jejichž chronologii nelze ovšem vždycky spolehlivě určit, byla zbásněna nejspíš před *Životem sv. Kateřiny*. Pokud se nám dochovaly, často jenom neúplně, ve zlomcích, ukazují, že naše básníky zaujala tematika o sv. Alexiovi, o Adamovi a Evě, rozmlouvání sv. Anselma s Pannou Marií o umučení Kristově (tzv. *Anzelmus*), o dětství Ježíšově, o 10 000 rytířích, o sv. Jiří, o Panně Marii (nanebevzetí Panny Marie a jiné skladby mariánské, tíhnoucí často více k lyrice a k reflexi nežli k čistě epickému podání: *Svaté Mařie s nebes dívala*, *Devatero a Sedmero radosti Panny Marie* aj.), o bl. Anežce Přemyslovně, o sv. Prokopu, o sv. Markétě, o sv. Dorotě a o sv. Kateřině Alexandrijské. Některé z těchto příběhů byly dokonce zpracovány dvakrát (*Anzelmus*, o dětství Ježíšově, o sv. Dorotě a Kateřině). Před *Životem sv. Kateřiny* anebo současně s ním byly už asi česky zpracovány také oba největší soubory prozaických legend, *Zlatá legenda* Jakubova v tzv. *Pasionále*, v kterém je arci obsažen také příběh O sv. Kateřině, a *Životy sv. Otců (Vitae patrum)*, vyprávějící osudy prvních křesťanských poustevníků a poustevnic, takže se *Život sv. Kateřiny* ocitá vývojově skoro na konci této bohaté legendární tvorby, i když přihlédneme ještě k ostatním legendárním námětům v próze, která od poloviny 14. století začíná u nás v epice získávat oblibu nad skladbami veršovanými.

Mezi našimi veršovanými legendami 14. století, které se spolu s ostatní legendární tvorbou nejplněji rozvíjejí v době Karlově, zcela zvláštní místo připadá *Legendě o sv. Prokopu* a *Životu sv. Kateřiny*. Obráží se v nich nejen dvojí různé pojetí duchovní epiky, nýbrž vůbec dvojí rozdílný způsob přístupu k literární látce. Souvisí to arci se složitou společenskou strukturou karlovského státu, s různorodými snahami a zájmy tehdejší naší společnosti jak v životě hospodářském a politickém, tak v životě kulturním, tedy také v projevech literárních. V *Životě sv. Kateřiny* vyvrcholila snaha o náročnou báseň, která si klade velmi složité umělecké cíle a také jich dosahuje, takže obstojí v soutěži i s nejnáročnějšími výtvoři naší domácí i cizí literatury latinské. Kdežto *Život sv. Kateřiny* zaujme tím, jak básník z cizí látky vytvořil jejím pojetím a zejména jejím vyjádřením smělymi jazykovými prostředky své mateřštiny dílo české, v *Legendě o sv. Prokopu* upoutá zase úsilí, jak se snaží jiný literární tvůrce zahrnout do náboženské epiky něco ze soudobé společenské problematiky sociální a národnostní. Rozdílný způsob uměleckého ztvárnění prozrazuje, že nešlo jenom o dvě básnické individuality, výrazně navzájem odlišné, nýbrž také o dvojí různorodé literární publikum, pro které oba básníci tvořili a k němuž se především obraceli, tedy také o různou společenskou funkci obou skladeb. Jakoby ve zkratce ukazují nám názorně obě legendy široké rozpětí, v kterém se pohybovala legenda v druhé polovině 14. století. Jsou zároveň dokladem široké diferencovanosti literatury doby Karlovy, v níž se začínají k vyšším kulturním projevům postupně hlásit všechny složky naší feudální společnosti, a to jak vrstvy privilegované, tak i potlačované, poněvadž se chápou

literatury nejen jako prostředku, jímž je možno vyjádřit své sociální tužby, nýbrž začínají ji už také pociťovat jako nezbytnou složku duševního života vůbec.

"Úvod k souboru Dvě legendy z doby Karlovy (Legenda o svatém Prokopu — Život svaté Kateřiny), Praha 1959